

Jarosław Łachnik
Uniwersytet Warszawski¹

ANALIZA AKTYWNOŚCI SŁOWOTWÓRCZEJ ZAIMKA SAM (OPIS GNIAZDOWY)

Metodologia gniazdowa, obecna w słowotwórstwie polskim od ponad 20 lat, dostarcza wielu interesujących informacji o systemie słowotwórczym polszczyzny. Obecnie, po opracowaniu charakterystyki przymiotnika, rzeczownika, liczebnika jako centrów gniazd, czyli faktycznie jako baz derywacyjnych (Vogelgesang 1984; Jadacka 1995; Skarżyński 2000), rozpoczęto podobne prace nad czasownikiem, brak natomiast opisów pozostałych części mowy, w tym zaimków.

Artykuł niniejszy przedstawia opis dziewięciu gniazd, których centrami są homonimiczne leksemy SAM². Te właśnie gniazda można uznać za reprezentatywne dla klasy zaimków, ponieważ są bardzo rozbudowane (łącznie 671 derywatów). Podstawą materiałową był SJP W. Doroszewskiego. Zaczepnięte stamtąd derywaty uzupełniłem o nieliczne formacje z nowszych słowników objaśniających: SJP M. Szymczaka, ISJP M. Bańki oraz USJP S. Dubisza, a także o inne znane mi wyrazy, które z pewnością funkcjonują we współczesnej polszczyźnie, ale nie pojawiły się w żadnym z powyższych słowników (np. *samosiej<>-(a)* w zn. ‘marihuana’)³. Znaczenia interesującego mnie zaimka przyjąłem za SJP M. Szymczaka, ponieważ zaprezentowany tam układ polisemów wydał mi się najrozsądniejszy. Wyróżniono bowiem dwa samodzielne znaczenia zaimka SAM oraz trzecie – ‘wyraz pomocniczy’, występujące 7 funkcjach. Układ znaczeń analizowanego zaimka wygląda następująco:

¹ Autor pozostaje pod opieką naukową prof. dr hab. Hanny Jadackiej.

² Trzeba przypomnieć, że opisy gniazdowe zakładają monosemiczność leksemów, stąd homonimia. Ramy artykułu nie pozwalają na szczegółową analizę każdego z nich, dlatego skupię się na wnioskach zbiorczych, one bowiem wydają mi się najciekawsze.

³ Aktywność zaimka SAM badałem jeszcze przed wydaniem IV tomu *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* M. Skarżyńskiego, dlatego gniazda będące obiektem opisu zbudowałem samodzielnie.

SAM 1 'zaimek wskazujący na to, że dana osoba lub rzecz występuje, działa we własnej osobie, samodzielnie, bez niczyjej pomocy';

SAM 2 'zaimek wskazujący na to, że dana osoba działa, pozostaje samotna, bez innych osób, bez towarzystwa, bez opieki, że dana rzecz jest oddzielona od innych przedmiotów; samotny, odosobniony';

SAM 3 'wyraz niesamodzielny, wyróżniający, precyzujący, przeciwstawiający':

SAM 3a 'występując w funkcji przymiotnika, wskazuje, uściśla, uwydatnia relacje przestrzenne, czasowe' (*Spódnica do samej ziemi. Czytał do samego południa.*);

SAM 3b 'podkreśla, że coś występuje bez dodatków, że nic innego temu nie towarzyszy' (*Mówić samą prawdę. Podać same fakty.*);

SAM 3c/d 'podkreśla, że coś stanowi wystarczającą przyczynę, rację czegoś, podkreśla szczególną ważność kogoś, czegoś' (dla 3c: *Zachwycał go sam widok potraw. Samo wspomnienie o tym rozczuliło, rozrzewniło go.* Dla 3d: *Sam generał do nich przemawiał.*);

SAM 3e 'podkreśla nietypowość, niezwykłość, wyjątkowość czegoś, występuje w funkcji wyrazu *nawet*' (*Wykonał to tak dobrze, że i sam majster nie zrobiłby lepiej.*);

SAM 3f 'w połączeniu z formami: *siebie, sobie, się* (niekiedy z innymi zaimkami) wzmacnia odnośnienie się czegoś do podmiotu zdania' (*Sam sobie wszystko zawdzięczam. Sama sobie przeczysz.*);

SAM 3g 'w połączeniu z zaimkami: *ten, taki* tworzy wyrażenia oznaczające tożsamość, identyczność; właśnie ten, taki, akurat ten, taki' (*To ten sam człowiek. Chodziły w takich samych sukienkach.*).

Zdecydowałem się zachować ten bardzo szczegółowy podział i nie łączyć siedmiu podgrup w jednym ogólnym zbiorze **SAM 3** 'wyraz niesamodzielny'. Łącznie opisałem jedynie znaczenia **SAM 3c** i **SAM 3d**, ponieważ wydają się bliskie i obydwa nie tworzą żadnych derywatów, czyli nie są interesujące z mojego punktu widzenia. Uważam natomiast, że jeśli to tylko możliwe, należy precyzyjnie określić znaczenie podstawy słowotwórczej.

Trzeba ponadto zwrócić uwagę na fakt, że każde z gniazd poszczególnych znaczeń zaimka jest nieco inne. Narzuca się zatem konieczność oddzielenia znaczeń aktywnych, tworzących derywaty należące do kategorii różnych części mowy, od tych, które są nieaktywne słowotwórczo i derywują prawie wyłącznie inne zaimki. Do pierwszej grupy należą znaczenia: 1, 2, 3b i 3f, dające odpowiednio: 200 derywatów (30% ogólnej liczby), 45 der. (7%), 127 der. (20%), 38 der. (5%). Natomiast do drugiej – 3a, 3c/d, 3e, 3g z liczbą derywatów od 0 do 6.

Warto teraz zebrać wszystkie modele występujące w gnieździe SAM. Postanowiłem nie abstrahować od charakteru przyłączanej podstawy spoza gniazda, co zwykle czynią autorzy monografii gniazdowych, ponieważ kompozycja jest bardzo ważną techniką słowotwórczą w moim materiale. Wszystkie 46 modeli czterech taktów zebrałem w tabeli:

Tab. 1. Modele słowotwórcze z uwzględnieniem budowy złożzeń

Liczba wystąpień w poszczególnych znaczeniach	SAM								Σ	%
	1	2	3a	3b	3e	3f	3g			
MODEL	TAKT I									
(S+)Pr,S	38	1	–	3	–	70	–	113	24%	
(V+)Pr,S	39	–	–	2	–	9	–	50	10,4%	

(S+)Pr,Ad	–	–	–	1	–	–	–	1	0,2%
(V+)Pr,Ad	33	2	–	–	–	4	–	39	8,3%
(Ad+)Pr,Ad	13	–	–	–	–	4	–	17	3,6%
(V+)Pr,Adv	1	1	–	–	–	–	–	2	0,4%
(Adv+)Pr,Adv	1	–	–	–	–	–	–	1	0,2%
(Num+)Pr,Adv	–	–	–	3	–	–	–	3	0,6%
Pr,Ad	–	3	–	–	–	–	–	3	0,6%
Pr,Pr	4	4	4	4	1	–	4	21	4,5%
TAKT II									
(S+)Pr,S,S	7	–	–	4	–	9	–	20	4,3%
(V+)Pr,S,S	10	–	–	3	–	5	–	18	3,8%
(S+)Pr,S(+Adv),S	1	–	–	–	–	–	–	1	0,2%
(S+)Pr,S(+O),S	1	–	–	–	–	–	–	1	0,2%
(S+)Pr,S(+P),Ad	2	–	–	–	–	–	–	2	0,4%
(S+)Pr,S,Ad	8	–	–	3	–	9	–	20	4%
(V+)Pr,S,Ad	6	–	–	1	–	4	–	11	2,4%
(V+)Pr,Ad,S	15	2	–	–	–	1	–	18	3,8%
(Ad+)Pr,Ad,S	1	–	–	–	–	1	–	2	0,4%
(V+)Pr,Ad,V	1	1	–	–	–	–	–	2	0,4%
(V+)Pr,Ad,Ad	3	2	–	–	–	–	–	5	1%
(V+)Pr,Ad,Adv	9	2	–	–	–	–	–	11	2,4%
(S+)Pr,Ad,Adv	–	–	–	1	–	–	–	1	0,2%
(Ad+)Pr,Ad,Adv	–	–	–	–	–	1	–	1	0,2%
(Num+)Pr,Adv,Ad	–	–	–	1	–	–	–	1	0,2%
Pr,Ad,S	–	7	–	–	–	–	–	7	1,4%
Pr,Ad,V	–	1	–	–	–	–	–	1	0,2%
Pr,Ad,Adv	–	4	–	–	–	–	–	4	0,8%
Pr,Pr,Pr	2	2	2	2	–	–	2	10	2,1%
TAKT III									
(S+)Pr,S,S,S	–	–	–	1	–	–	–	1	0,2%
(S+)Pr,S,S,Ad	–	–	–	1	–	–	–	1	0,2%
(S+)Pr,S(+Adv),S, Ad	1	–	–	–	–	–	–	1	0,2%
(S+)Pr,S,Ad,S	1	–	–	2	–	3	–	6	1,2%
(V+)Pr,S,Ad,S	1	–	–	1	–	1	–	3	0,6%
(V+)Pr,Ad,V,V	–	1	–	–	–	–	–	1	0,2%
(V+)Pr,S,Ad,Adv	–	–	–	–	–	2	–	2	0,4%
(V+)Pr,Ad,Ad,S	2	2	–	–	–	–	–	4	0,8%
(V+)Pr,Ad,Ad,Adv	2	2	–	–	–	–	–	4	0,8%
Pr,Ad,S,S	–	2	–	–	–	–	–	2	0,4%
Pr,Ad,S,Ad	–	2	–	–	–	–	–	2	0,4%
TAKT IV									
(S+)Pr,S,S,Ad,S	–	–	–	1	–	–	–	1	0,2%
(S+)Pr,S,Ad,Ad,Adv	–	–	–	–	–	1	–	1	0,2%
Pr,Ad,S,S,S	–	1	–	–	–	–	–	1	0,2%
Pr,Ad,S,Ad,Adv	–	1	–	–	–	–	–	1	0,2%
Pr,Ad,V,V,S	–	1	–	–	–	–	–	1	0,2%

Z zestawienia wynika wyraźnie, że łańcuchy występujące w gnieździe są dość krótkie. Jak należało się spodziewać, na pierwszym takcie powstała ponad połowa wszystkich derywatów, ponieważ te modele wykazują najwyższą aktywność. Zwróćmy uwagę, że jest ich tylko 10, czyli na pierwszym takcie mamy mniej niż czwartą część wszystkich modeli i ponad połowę ogólnej liczby derywatów. Duża aktywność słowotwórcza zostanie jeszcze podtrzymana na drugim takcie, ale zmieni

się jej charakter. Tutaj sytuuje się nieco mniej niż 30% wyrazów pochodnych, ale są one tworzone według większej liczby modeli, ponieważ właśnie takie szanse daje takt II – 19 modeli tego taktu stanowi ponad 40% ogólnej liczby modeli. Jak zatem widać, podczas przejścia z taktu I na II zmienia się charakter aktywności słowotwórczej zaimka z ilościowego na jakościowy.

Trzeci i czwarty takt nie utrzymują tego samego poziomu aktywności słowotwórczej. Liczba modeli maleje z 19 do 11, a potem do 5. Na obu tych taktach mamy odpowiednio 31 i 5 formacji, co razem nie stanowi nawet 10%. Łatwo to wyjaśnić, jeśli pamiętamy, że podstawą derywacji na I takcie jest kompozycja, w wyniku której powstają formacje skomplikowane morfologicznie, zawierające dwa tematy słowotwórcze, często interfiks i sufiks, i będące zwykle efektem więcej niż jednej operacji (np. interfiksacji i derywacji paradygmatycznej), czyli osiągające już taki stopień złożenia morfologicznego, jaki derywaty proste zyskują dopiero na dalszych taktach. Kompozita są często także po prostu dłuższe formalnie (składają się z większej liczby sylab) niż derywaty proste na tych samych taktach. Te uwarunkowania, poza ograniczeniami znaczeniowymi, okazują się czynnikami blokującymi tworzenie dłuższych ciągów. Obraz obciążenia poszczególnych taktów obrazuje tabelka:

Tab. 2. Obciążenie taktów

Nr taktu	L. modeli z uwzględnieniem złożenia	% wszystkich modeli	Liczba derywatów	% wszystkich derywatów
I	10	21,7%	254	54%
II	19	41,3%	129	28%
III	11	23,9%	31	7%
IV	4	8,7%	4	0,8%
Σ	46	100%	467	100%

Najbardziej aktywne słowotwórczo są 3 modele: **(S+)Pr,S**: *sam-o-byt*, *sam-o-gon-(ø)*, *sam-o-indukcja*, *sam-o-poczucie* 1; **(V+)Pr,S**: *sam-o-bij-(ø)*, *sam-o-rod-ek*, *sam-o-siej-ka*; **(V+)Pr,Ad**: *sam-o-chlub-ny*, *sam-o-płodny*, *bot.*, *sam-o-wystarcz-alny*, *sam-o-czep-ny* <>, *sam-o-dziel-ny* 2, poświadczone przez, odpowiednio, 113, 51 i 39 derywatów. Jak widać, są to wyłącznie modele pierwszego taktu, tworzące najbardziej podstawowe części mowy: rzeczowniki i przymiotniki, a przyłączające najczęściej rzeczowniki, ale i czasownik. Według tych trzech modeli utworzono ponad 40% wszystkich derywatów. Najwyraźniej góruje tutaj model rzeczownikowy przyłączający rzeczownik. Następną grupę (już bardziej zwartą, jeśli weźmiemy pod uwagę produktywność) stanowi 9 modeli: **Pr,Pr**: *sam-eńki*, *sam'-uśki*, *sam'-utki* (łącznie 21 derywatów); **(S+)Pr,S,S**: *samogoń-arz*, *samonagrz*<>*anie się*, *samorząd-owiec* (20 derywatów); **(S+)Pr,S,Ad**: *samosiew-ny* 1, *samowied-ny* 2, *samozrywaj-ący*, *techn.* (19 derywatów); **(Ad+)Pr,Ad**: *sam-o-liczący*, *sam-o-piszący*, *sam-o-tlący* (18 derywatów); **(V+)Pr,Ad,S**: *samoczepn-ość*, *samodzielń-ość*, *samorzutn-ość* (17 derywatów); **(V+)Pr,S,S**: *samodzierz*<>*-stwo*, *samolub-ek*, *samowład-ca* (16 derywatów); **(V+)Pr,S,Ad**: *samozwań-czy*, *samolub-ny*, *samochwalcz-(y)* (11 derywatów); **(V+)Pr,Ad,Adv**: *samochowałń-e*, *samodzielń-e*, *samochođń-e* (10 derywatów); **Pr,Pr,Pr**: *samiut-eń-ki*,

samiuś-eń-ki (10 derywatów). Każdy z pozostałych modeli tworzy mniej niż 10 derywatów, czyli najwyżej około 2% wszystkich formacji pochodnych.

Z ciekawszych, ale reprezentowanych tylko przez pojedyncze derywaty, modeli możemy wskazać takie, w których kompozycja zachodzi dwukrotnie: **(S+)Pr,S (+Adv),S**: *pół-samogłoska*, z kontynuacją **(S+)Pr,S(+Adv),S,Ad**: *półsamogłosk-owy*, oraz takie, które oprócz podstawy z innego gniazda przyłączają prefiksoid obcy: **(V+)Pr,S(+O),S**: *mikro/samochód* lub przyimek **(S+)Pr,S(+P),S**: *między/samogłosk-owy* i *po/samogłosk-owy*. Na uwagę zasługuje także zaimek *samoswój* jako jedyny derywat w gnieździe SAM 3g i jednocześnie jako zaimek złożony z dwóch podstaw zaimkowych – **(Pr+)Pr,Pr**.

Jeżeli weźmiemy pod uwagę wyłącznie modele uproszczone, to liczba modeli wynosi 26.

Tab. 3. Modele słowotwórcze bez uwzględniania budowy złożzeń

Liczba wystąpień w poszczególnych znaczeniach	SAM								Σ	%
	1	2	3a	3b	3e	3f	3g			
MODEL										
TAKT I										
Pr,S	77	1	–	5	–	79	1	163	35%	
Pr,Ad	4	5	–	1	–	8	–	60	13%	
Pr,Adv	2	1	–	6	–	–	–	6	1,2%	
Pr,Pr	4	4	4	4	1	–	4	21	4,5%	
TAKT II										
Pr,S,S	19	–	–	8	–	13	–	40	8%	
Pr,S,Ad	16	–	–	4	–	13	–	33	7%	
Pr,Ad,S	16	9	–	–	–	2	–	27	5,4%	
Pr,Ad,V	1	2	–	–	–	–	–	3	0,6%	
Pr,Ad,Ad	3	2	–	1	–	–	–	6	1,2%	
Pr,Ad,Adv	9	6	–	1	–	1	–	17	3,6%	
Pr,Adv,Ad	–	–	–	1	–	–	–	1	0,2%	
Pr,Pr,Pr	2	2	2	2	–	–	2	10	2,1%	
TAKT III										
Pr,S,S,S	–	–	–	1	–	–	–	1	0,2%	
Pr,S,S,Ad	2	–	–	–	–	–	–	2	0,4%	
Pr,S,Ad,S	3	–	–	3	–	4	–	11	2,2%	
Pr,S,Ad,Adv	–	–	–	3	–	5	–	8	1,6%	
Pr,Ad,S,S	–	2	–	–	–	–	–	2	0,4%	
Pr,Ad,S,Ad	–	2	–	–	–	–	–	2	0,4%	
Pr,Ad,V,V	–	1	–	–	–	–	–	1	0,2%	
Pr,Ad,Ad,S	2	2	–	–	–	–	–	4	0,4%	
Pr,Ad,Ad,Adv	2	2	–	–	–	–	–	4	0,4%	
TAKT IV										
Pr,S,S,Ad,S	–	–	–	1	–	–	–	1	0,2%	
Pr,S,Ad,Ad,Adv	–	–	–	–	–	1	–	1	0,2%	
Pr,Ad,S,S,S	–	1	–	–	–	–	–	1	0,2%	
Pr,Ad,S,Ad,Adv	–	1	–	–	–	–	–	1	0,2%	
Pr,Ad,V,V,S	–	1	–	–	–	–	–	1	0,2%	

Na tej podstawie możemy łatwo prześledzić, jak często w obrębie gniazda następuje zmiana części mowy. Istnieje tylko jeden łańcuch, w którym nie mamy dwóch jednakowych symboli: **Pr,S,Ad,Adv** – jest on realizowany w 7 derywatach:

SAM 3b → *sam-o-władza* → *samowład-ny* a) i *samowład-ny* b) → *samowładń-e* a) i *samowładń-e* b)
 SAM 3b → *sam-o-wola* → *samowol-ny* → *samowolń-e*
 SAM 3f → *sam-o-<>bójca* → *samobójcz-(y)* → *samobójcz-o*
 SAM 3f → *sam-o-chwal-ca* → *samochwalcz-(y)* → *samochwalcz-o*
 SAM 3f → *sam-o-lub-(ø)* → *samolub-ny* → *samolubń-e*
 SAM 3f → *sam-o-obrona* → *samoobron-ny* → *samoobronń-e*
 SAM 3f → *sam-o-zw-aniec* → *samozwań-czy* → *samozwańcz-o*,

co stanowi jedynie 1,6% wszystkich formacji w gnieździe. Występuje ponadto jeden derywat (IV taktu) prezentujący model, w którym kategoria części mowy zmienia się aż 4 razy, ale symbole się powtarzają. To łańcuch **Pr,Ad,S,Ad,Adv**: SAM 2 → *sam-otny* 2 → *samotn-ik* 2 → *samotnicz-y* 2 → *samotnicz-o*. Poza tym w dwóch innych łańcuchach taktu IV część mowy zmienia się 3 razy: **Pr,S,S,Ad,S** (*samowładcz-ość*) i **Pr,S,Ad,Ad,Adv** (*niesamolubń-e*). Na trzecim takcie podobną zmianę spotkamy zaledwie w dwóch łańcuchach: **Pr,S,Ad,S** (10 derywatów, 2%, np. *samowładn-ość*, *samodzierzcz-ość*) oraz **Pr,Ad,S,Ad** (2 derywaty, 0,4% *samotnicz-(y)* 1 i 2).

Mamy więc 6 łańcuchów ze zmianą części mowy co najmniej trzykrotną – stanowi to nieco mniej niż ¼ wszystkich łańcuchów, ale w ten sposób powstało mniej niż 4% derywatów. Ponadto w gnieździe występuje 8 modeli, w których zachodzi dwukrotna zmiana części mowy:

Pr,S,Ad: SAM 3b → *sam-o-władza* → *samowład-ny*
Pr,Ad,S: SAM 3f → *sam-o-wystarcz-alny* → *samowystarczaln-ość*;
Pr,Ad,V: SAM 1 → *sam-o-dziel-ny* 1 → *samodzieln-ość* 1
Pr,Ad,Adv: SAM 1 → *sam-o-czyn-ny* → *samoczynń-(e)*
Pr,S,S,Ad: SAM 3b → *sam-o-władza* → *samowład-ca* → *samowładcz-(y)* → *samowładcz-ość*
Pr,Ad,S,S: SAM 2 → *sam-otny* 1 → *samotń-ik* 1 → *samotnic-(a)*
Pr,Ad,Ad,S: SAM 1 → *sam-o-dziel-ny* 1 → *nielsamodzieln-y* → *niesamo-dzieln-ość*
Pr,Ad,Ad,Adv: SAM 1 → *sam-o-istn-(y)* → *nielsamoistny* → *niesamoistn-ość*.

W sumie dają one mniej niż 20% derywatów.

Najbardziej obciążone są modele, w których zmiana części mowy występuje tylko raz: **Pr,S**; **Pr,Ad**; **Pr,Adv**; **Pr,S,S** i **Pr,Ad,Ad** (prawie 60% derywatów). Nie dziwi to dlatego, że przy tak dużym udziale kompozycji od zaimków powstają głównie niezaimki, a zatem część mowy musi się zmienić przynajmniej jednokrotnie. Zaimki odzaimkowe stanowią będą niecałe 8% derywatów i tu umieścimy dwa modele w ogóle bez zmiany kategorii części mowy. Powyższe obserwacje potwierdzają tezę H. Jadackiej (1995: 159), że zmiana części mowy hamuje procesy derywacyjne.

Należy zbadać jeszcze, z jakimi częściami mowy najchętniej łączy się zaimek SAM i jak to się przekłada na aktywność tak utworzonych formacji.

Tab. 4. Łączliwość słowotwórcza zaimka SAM

Łączy się z	Tworzy (takt I)	Liczba takich derywatów	% wszystkich derywatów	% derywatów na pierwszym takcie	Aktywność słowotwórcza (takt II)				
					Tworzy	Liczba	%	Σ	
S	S	113	24%	44%	S	20	4,3%	8,3%	
<i>sam-o-poczucie, sam-o-władza, sam-o-analiza</i>					Ad	19	4%		
V	S	50	10,4%	20%	S	16	3,4%	5,8%	
<i>(sam-o-władn-ość, sam-o-war-(ø))</i>					Ad	11	2,4%		
V	Ad	39	8,3%	15%	S	17	3,6%	7,2%	
<i>sam-o-chod-ny, sam-o-czyn-ny, sam-o-hamow-ny, sam-o-rod-ny</i>					V	1	0,2%		
					Ad	5	1%		
					Adv	11	2,4%		
Num	Adv	3	0,6%	1,2%	Ad	1	0,2%	0,2%	
<i>sam-o-czwart-(ø), sam-o-trzeci-(ø), sam-o-wtór-(ø)</i>									
Ad	Ad	17	3,6%	6,6%	S	2	0,4%	0,6%	
<i>sam-o-zachowawczy, sam-o-grający, sam-o-krytyczny</i>					Adv	1	0,2%		
V	Adv	2	0,4%	0,8%	–	–	–	–	
<i>sam-o-pas-(ø), sam-o-cięż-(ø)</i>									
S	Ad	1	0,2%	0,4%	S	1	0,2%	0,4%	
<i>sam-o-wol-ny</i>					Adv	1	0,2%		
Adv	Adv	1	0,2%	0,4%	–	–	–	–	
<i>sam-o-chcąc</i>									
Bez złożeń Pr, Ad		3	0,6%	1,2%	S	8	1,6%	2,6%	
		<i>sam-otny 1, 2, 3</i>				V	1		0,3%
						Ad	4		0,8%

Nietrudno zauważyć, że zaimek SAM przyłącza przede wszystkim rzeczowniki, od których tworzy znów głównie rzeczowniki i tylko jeden przymiotnik (*samowolny*). Mamy 113 formacji tego typu, co stanowi ¼ wszystkich derywatów i prawie połowę derywatów pierwszego taktu. Te derywaty okazują się także najbardziej aktywne na dalszych taktach i tu znów rzeczowniki tworzą się nieco częściej niż przymiotniki (29 i 19)⁴ – są podstawami największej części derywatów trzeciego taktu (ponad 8%). Nawet jeśli zaimek SAM przyłącza czasowniki, to i tak powstałe formacje będą rzeczownikami (53,11% całości, 21% derywatów pierwszego taktu) lub przymiotnikami (39 formacji, 8% wszystkich derywatów, 15% – pierwszego taktu). Z aktywnością słowotwórczą będzie odwrotnie, ponieważ przymiotniki utworzą więcej derywatów (7,2%) niż powstałe w podobny sposób rzeczowniki (5,8%). Ponadto przymiotniki powstałe z przyłączenia do zaimka podstawy czasownikowej tworzą derywaty najróżnorodniejsze – należące do czterech podstawowych kategorii części mowy: głównie rzeczowników (ta część mowy w ogóle ilościowo dominuje w gnieździe), nieco rzadziej przysłówków (jest to przecież przejście prawie kategoriałne), nielicznych dalszych przymiotników i czasownika⁵. Rzeczowniki powstałe dzięki przyłączeniu czasownika są w większości podstawami rzeczowników, a rzadziej

⁴ Jest to zgodne z obserwacjami H. Jadackiej (1995), która pisała o wewnątrzkategoriowym charakterze derywacji rzeczownikowej; zob też. przyp. 5.

⁵ Potwierdza to z kolei ustalenia T. Vogelgesang (1984: 236), że derywacja przymiotnikowa w odróżnieniu od rzeczownikowej nie ma charakteru wewnątrzkategoriowego i od przymiotnika łatwiej utworzyć rzeczownik niż inny przymiotnik.

– przymiotników, czyli znów widzimy procesy całkowicie regularne i zgodne z przewidywaniami systemowymi.

Cechą charakterystyczną pozostałych części mowy jest to, że **podstawa spoza gniazda zaimkowego całkowicie determinuje przynależność kategoryalną derywatu**. Podstawy typu (Ad+)Pr tworzą wyłącznie przymiotniki (13 wyrazów, 5% derywatów pierwszego taktu, np.: *sam-o-kształtący*, *sam-o-zachowawczy*, *psych.*, *sam-o-brzmiący*, *sam-o-centrujący*). Ich aktywność na dalszych taktach jest znikoma. Powstały od nich zaledwie dwa rzeczowniki i jeden przysłówek. Podstawy przyłączające liczebnik tworzą na pierwszym takcie wyłącznie 3 przysłówki (*sam-o-wtór-(ϕ)*, *sam-o-trzeci-(ϕ)*, *sam-o-czwart-(ϕ)*), z których zaledwie jeden jest podstawą przymiotnika (*samowtór-(y)*).

Jak widać, **opisywany zaimek wykazuje się minimalną aktywnością słowotwórczą, która musi być wzmocniona przez przyłączenie innej podstawy**. Jedyńm derywatem prostym na pierwszym takcie jest przymiotnik *sam-otny* w trzech znaczeniach. Ten leksem wykazuje znaczną aktywność słowotwórczą. Wyrazy od niego pochodne stanowią 2,6% wszystkich derywatów. Tworzy 7 rzeczowników (*samotń-(a)*, *samotń-ictwo*, *samotn-ik* 1 i 2, *samotn-ość*, *samotń-ak*, *samotń-isko*), przymiotnik (*samotnicz-(y)*), czasownik (*samotń-(eć)*) i przysłówki (*samotń-e*, *samotn-o*). Przez ten przymiotnik przechodzą wszystkie niezaimkowe derywaty, które nie mają w swojej „historii derywacyjnej” symbolu podstawy spoza gniazda w nawiasie.

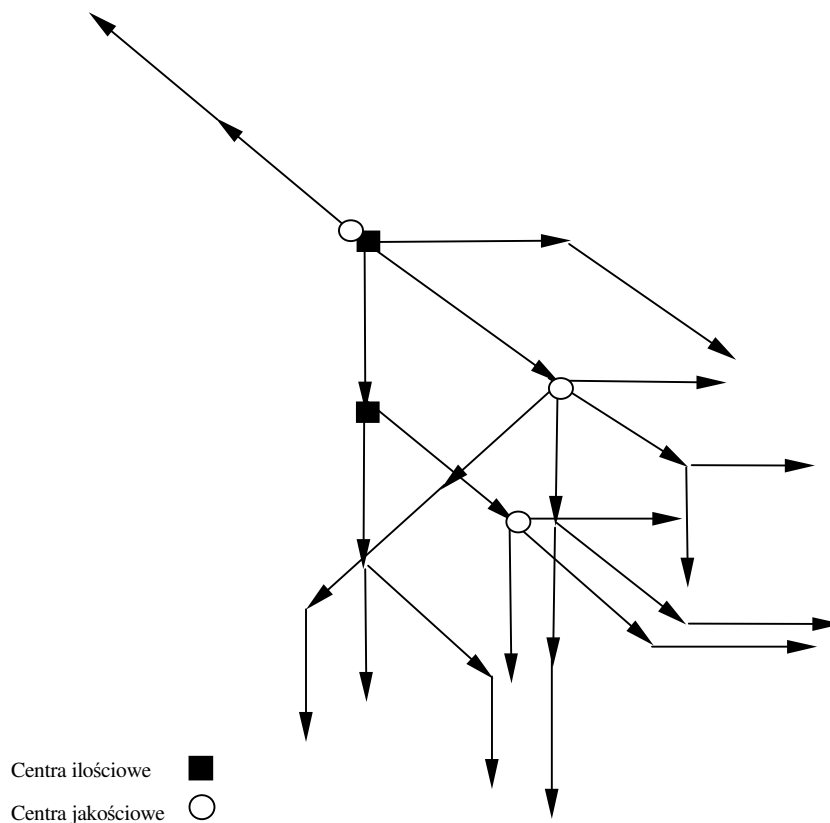
Układ kategoryalny derywatów poszczególnych taktów oraz sposób realizacji potencji słowotwórczej zaimka przedstawia graf, zamieszczony na następnej stronie, skonstruowany na podstawie gniazda.

Od razu rzuca się w oczy prawie **zupelny brak ramion czasownikowych** i tę cechę przyjmuję za konstytutywną dla derywacji odzaimkowej. Jedyńm punktem, od którego odchodzą ramiona czasownikowe jest węzeł przymiotnika pierwszego taktu. To formacje typu: *osamotnić*, *usamodzielić*, które przechodzą przez przymiotniki *samotny* oraz *samodzielnny* należące do podstawowego obszaru leksyki polskiej (łańcuchy: SAM 2 → *sam-otny* 1 → *samotń-(eć)* → *o-samotni(eć)/o-samotn(ić)*, czyli Pr, Ad, V, V, oraz SAM 1 → *sam-o-dziel-ny* 2 → *u-samodzielić-(ić)*, czyli Pr, Ad, V). W gnieździe nie powstają również liczebniki. Zaimek obsługuje przede wszystkim strefę rzeczownikową i przymiotnikową, a w nieco mniejszym stopniu także przysłówkową. Brak czasowników moglibyśmy wyjaśniać semantyką zaimka przymiotnikowego. Zwróćmy uwagę, że od przymiotników powstają liczne czasowniki o znaczeniu ogólnym ‘stawać się coraz bardziej jakimś’, por. *maleć* ‘stawać się coraz mniejszym’, *grubieć* ‘stawać się coraz grubszy’, *szpetnieć* ‘stawać się coraz szpetniejszy’. Derywuje się je jednak tylko od przymiotników stopniowalnych, a – jak wiemy – zaimek SAM stopniowaniu nie ulega. Spotykamy jednak oprócz tego czasowniki od przymiotników niestopniowalnych lub stopniowalnych opisowo, typu *łysieć* ‘stawać się (coraz bardziej) łysym’, *garbacieć* ‘stawać się (coraz bardziej) garbatym’. Teoretycznie nic nie stałoby na przeszkodzie w utworzeniu czasownika **samieć* ‘stawać się coraz bardziej samym’ czy raczej ‘samotnym’. Na pierwszy rzut oka widać, że mógłby to być tylko czasownik pochodzący od znaczenia SAM 2. Jednak w tym gnieździe taka forma-

cja już powstała i jest nią czasownik *samotnieć*, czyli ewentualny neologizm nie wypełniałby luki w systemie, a tylko dublował leksem już istniejący. Dodatkową blokadę stanowi kryterium estetyczne, ponieważ ta formacja budzi niepożądane skojarzenia z rzeczownikiem *samiec*, co na pewno nie przyczynia się do jej wyrazistości.

Graf zbiorczy gniazdz zaimków SAM⁶

Jednak z gniazdowego punktu widzenia ową blokadę czasowników można lepiej wyjaśnić za pomocą innych mechanizmów. Około 89% wszystkich derywatów stanowią złożenia, których liczba na pierwszym tacie sięga ponad 97%. Jak wiemy, czasowniki powstają od nieczasowników zwykle w wyniku derywacji paradygmatycznej, a od czasowników – w ogromnych ilościach na skutek prefiksacji bądź derywacji prefiksальной wymiennej. Z reguły natomiast nie tworzy się ich w wyniku kompozycji. Ten właśnie czynnik będzie w omawianym gnieździe blokował powsta-

⁶ Zgodnie z przyjętą w słowotwórstwie gniazdowym konwencją, strzałki pionowe w dół oznaczają rzeczowniki, lewoskośne w dół – czasowniki, prawoskośne w dół – przymiotniki, a poziome skierowane w prawą stronę – przysłówki. Wprowadzam ponadto dodatkowe strzałki skierowane do góry w lewą stronę oznaczające zaimki, ponieważ strzałki poziome skierowane w lewą stronę zostały zarezerwowane przez M. Skarżyńskiego dla liczebników (Skarżyński 2000: 9).

wanie czasowników. Istotą bowiem aktywności słowotwórczej zaimka SAM jest **tworzenie złożeń**, a to z kolei uniemożliwia/utrudnia tworzenie **czasowników**.

Charakterystyczne dla gniazda zaimkowego wydaje się ponadto **rozchwianie ognisk aktywności słowotwórczej**. Mamy tutaj węzły, których aktywność realizuje się w tworzeniu bardzo wielu nowych derywatów, ale według niewielkiej liczby modeli – te węzły nazywam ogniskami ilościowymi – oraz takie, które nie są już aż tak płodne słowotwórczo, ale z których wychodzi po kilka ramion (choć niezbyt obciążonych) – to ogniska jakościowe. Z oczywistych względów samo centrum gniazda jest ogniskiem zarówno jakościowym, jak i ilościowym – na pierwszym takcie derywaty powstają najłatwiej i najliczniej (54% wszystkich formacji). Jest to także jedyny węzeł, w którym stykają się 4 nowe gałęzie: zaimkowa, rzeczownikowa, przymiotnikowa oraz przysłówkowa. Dystrybucja pozostałych ognisk będzie miała charakter kategorialny. Najwięcej formacji realizuje modele Pr,S, Pr,Ad, Pr,S,S oraz Pr,S,Ad, czyli poza wyrazem hasłowym najbardziej aktywne ilościowo są rzeczowniki pierwszego taktu i tutaj należałoby umieścić drugie ognisko ilościowe. Tworzą one natomiast tylko rzeczowniki i przymiotniki dalszych taktów, czyli swoją aktywność słowotwórczą koncentrują na tworzeniu licznych, choć jednorodnych, derywatów. Punktami zaś, z których wychodzą więcej niż dwie strzałki, są węzły przymiotnikowe pierwszego i drugiego taktu. To tutaj znajdują się dwa następne centra aktywności jakościowej. Należy podkreślić, że centrum Pr,Ad jest jedynym miejscem na grafie, w którym możemy utworzyć wszystkie najważniejsze części mowy – rzeczownik, czasownik, przymiotnik i przysówek. Od centrum Pr,S,Ad odchodzą już trzy ramiona (oczywiście bez czasownikowego), ponieważ wraz ze wzrostem numeru taktu potencja słowotwórcza maleje. Wynika z tego, że **odzaimkowe rzeczowniki tworzą wiele derywatów według niewielkiej liczby modeli, a przymiotniki występujące w gnieździe charakteryzują się dużymi możliwościami tworzenia różnorodnych modeli, ale już nie tak obciążonych**. Prawdopodobnie jest to przyczyną owego rozziwienia centrów aktywności słowotwórczej zaimka.

Jak widać, analiza gniazd i grafu zaimka SAM pozwoliła na wysnucie ogólnych wniosków dotyczących derywacji zaimkowej. Warto jeszcze tylko zwrócić uwagę na fakt, że wiele derywatów w gnieździe to kompozita, które wymagają innego potraktowania niż derywaty proste, ale konsekwentny i spójny opis złożeń w aparacie gniazdowym nie został jeszcze opracowany.

Literatura

- JADACKA H., 1995, *Rzeczownik polski jako baza derywacyjna*, Warszawa.
- SKARŻYŃSKI M., 2000, *Liczebniaki w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny (Studium gniazd słowotwórczych)*, Kraków.
- VOGELGESANG T., 2001, *Budowa gniazd słowotwórczych przymiotników we współczesnym języku polskim*, „Poradnik Językowy” z. 4, s. 230-239.

**Word Formation Activeness of the Pronoun SAM
(the Nest Analysis Method)
Summary**

The subject of the description provided in the article is word formation activeness of the pronoun SAM (English meanings: 'alone', '(by) oneself', 'only', 'mere' and 'very') in contemporary Polish. The analysis of the derivational nest of the pronoun SAM constitutes a point of departure for the dissertation. The author proves that the pronoun SAM has a minimum derivational potency, which has to be enhanced by connecting another root words from beyond the nest. Thus, compound formations significantly outnumber non-compound motivated words of the first derivational tact. The author analyses the differences between the word formation activeness of compound nouns and adjectives of the first tact. The former create mainly nouns by multiplication of the same derivational models (this is the phenomenon of quantitative word formation activeness), the latter produce less derivatives, which are however more diverse (qualitative activeness) and represent all parts of speech beside the verb whose lack is pointed as a distinctive feature of the nest of the pronoun SAM. Moreover, the author presents the derivational graph of the pronoun on which he marks quantitative and qualitative centers of pronoun derivation.